

РОЗДІЛ VII

ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 94(477) «18»

В.Б. Любченко
(м. Київ)

ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ПОГЛЯДІВ М. КОСТОМАРОВА НА «ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ» ТА ІСТОРІЮ УКРАЇНСЬКО- ЄВРЕЙСЬКИХ ВЗАЄМИН

Статтю присвячено формуванню поглядів Миколи Костомарова (1817–1885) на «єврейське питання» та історію українсько-єврейських взаємин. Автором аналізується комплекс суспільно значимих та приватно-особистісних чинників, що мали вирішальний вплив на цей процес. Особлива увага приділяється ремінісценціям на «єврейську тему» в автобіографічних творах історика.

Статья посвящена формированию взглядов Николая Костомарова (1817–1885) на «еврейский вопрос» и историю украинско-еврейских отношений. Автором анализируется комплекс общественно значимых и приватно-личностных факторов, имевших определяющее влияние на этот процесс. Особое внимание уделяется реминисценциям на «еврейскую тему» в автобиографических произведениях историка.

This article studies the formation of M. Kostomarov's (1817–1885) views on the «Jewish question» and the history of Ukrainian-Jewish relationship. Author analyzes the complex of socially important and private factors which crucially influenced this process. A special attention is paid to the reminiscences of the «Jewish subject» in autobiographical works of the historian.

Погляди у їх розвитку Миколи Костомарова (1817–1885) на «єврейське питання» та історію українсько-єврейських взаємин — були важливою складовою історичного світогляду вченого не лише в його науковій, але і в громадській діяльності. Формувалися вони значною мірою під впливом традиційного народного сприйняття образу єврея, закарбованого численними фольклорними творами в історичній пам'яті українського народу, а також під не меншим впливом зразків козацького літописання і, зазначимо окремо, «Істории

русов». Пізніше не менш значний вплив на їх формування справили ліберальні ідеї епохи «Великих реформ». Не будемо скидати з уваги і власний життєвий досвід історика, якому судилося не раз вступати у взаємини з євреями як у приватному, так і в публічному житті.

З огляду на те, що за життя історика єврейське населення було другою за чисельністю після українців етнічною групою на українських теренах сукупно двох імперій, та беручи до уваги величезне значення українсько-єврейських взаємин, яких би форм вони не набували, в історичному минулому, дослідження чинників формування поглядів одного з найбільших українських істориків XIX ст. — М. Костомарова на «єврейське питання» на тлі становлення наукового дискурсу українсько-єврейських взаємин, що саме тоді відбувалося, — видається вкрай важливим.

Можна виділити декілька знакових перетинань М. Костомарова з «єврейським питанням». Перше безпосереднє припало на 1844–1845 рр. — час вчителювання у Рівненській гімназії. Друге значне — мало місце 1853 р. на самому початку розслідування так званої «Саратовської ритуальної справи»¹. Третє — відбулося 1858 р., коли історик разом з П. Кулішем, Т. Шевченком, М. Номисом та М. Вовчком подали свій голос на захист несправедливо й у некоректній формі обвинувачених петербурзьким виданням «Иллюстрация» двох громадських діячів нової хвилі — євреїв за походженням Чацкіна та Горвіца, які виступали у російській пресі зі статтями на тему становища єврейського населення². Четверте — концептуальне, з широкою проекцією на історію українсько-єврейських взаємин — прийшлося на кінець першої публічної українсько-єврейської полеміки, що у 1861–1862 рр. точилася між українофільською «Основою» та російськомовним маскільським (єврейським просвітницьким) «Сионом»³. Нарешті останнє, п'яте — мало місце на схилі життя історика, який під впливом хвилі єврейських погромів 1881–1882 рр. написав своє доволі суперечливе «Жидотрепание в начале XVIII в.»⁴.

Певна річ, що дитячі роки М. Костомарова, який народився в слободі Юрасовка Острогозького повіту на Слобожанщині (тепер — Воронежська область Російської Федерації), не могли закласти підвалин ставлення майбутнього історика до євреїв. Просто з тієї причини, що єврейське населення не було атрибутом повсякденності у Харківській губернії — єдиній з українських губерній Російської імперії, що не входила до смуги єврейської осілості. Так само мало цьому могли посприяти й роки проведені в пансіоні в Москві та в гімназії у Воронежі.

Лише зі вступом у 1833 р. до Харківського університету й пробудженням згодом у М. Костомарова живого інтересу до української минувшини й народної поезії з'явилися передумови до початку вироблення істориком поглядів на євреїв та «єврейське питання». Чи не головним джерелом для цього у період навчання в Харківському університеті та підготовки двох дисертацій (знищеної та захищеної) були українська народна творчість, спадщина козацького літописання та «История русов», з яких М. Костомаров не критично запозичував не лише історичну інформацію, але й виразні стереотипи у сприйнятті євреїв та в ставленні до них.

Проте перше пряме «зіткнення» історика з «єврейським світом» припадає на 1844–1845 рр. — час викладання у Рівненській гімназії й мешкання у місті зі значним єврейським населенням. У ці роки М. Костомаров багато подорожує містечками Волинської губернії й пізніше залишає чимало згадок про свої враження від спілкування з євреями на сторінках обох своїх «Автобіографій»⁵. Саме на Волині у М. Костомарова під впливом від побачених реалій співжиття українського та єврейського народів, а також набутого власного досвіду формується виразна ірраціональна, особистісна складова у сприйнятті євреїв. Пізніше він згадував: «В Ровно я стал неприязненно относиться к полякам-помещикам и к жидам: беседуя постоянно с народом, я имел много случаев убедиться, как страшно беден и забит народ на Волыни»⁶.

До формування ірраціональних моментів у сприйнятті євреїв М. Костомаровим можемо зарахувати й вплив того негативного осадку, який залишили глибоко в душі історика кілька неприємних побутових конфліктних ситуацій, спогади про які міцно закарбувалися в його пам'яті. І якщо пригода, що трапилася ще у рівненський період, коли під час відвідин Берестечка М. Костомаровим надто пильний єврей-корчмар, в якого зупинився історик зі своїм супутником, у відповідь на прохання знайти літню людину, добре обізану з топографією поля знаменитої битви між козаками та поляками, привів станового пристава (поліцмейстера), готового заарештувати подорожніх, може розглядатися як до певної міри курйозна⁷. То інший яскравий приклад — докладний опис в «Автобіографії» неприємностей, що спіткали історика в серпні 1873 р., коли він Дніпром добрався з Катеринослава до Києва — зачепив його за живе. Кілька років потому М. Костомаров, не приховуючи роздратування й обурення, згадував: «На пути туда я испытал, что значит путешествовать с иудеями. В первом классе на пароходе, где я занял место, расположилась их целая толпа. Когда я вышел на палубу и потом воротился в свою каюту, то увидел, что один иудей без церемонии сбросил на землю мой дорожный мешок и улегся на принадлежащее мне место, подмостивши себе под ноги мою подушку. Я просил его сойти. Он не обращал внимания, а другие евреи напустились на меня: как я смею трогать спящего. Я обратился к капитану; последний вошел в каюту, разбудил спящего и заставил его перейти на свое место; но на другой день, уже недалеко от Киева, я вышел на палубу и, возвратясь в каюту, увидал, что на моей койке залег другой иудей, так же, как и первый, употребивши мою подушку себе под ноги. Я снова отправился к капитану. Опять капитан пришел освободить мою койку, но тогда другой, не спавший иудей, придрался ко мне и начал говорить дерзости, замечая, что если бы его побеспокоили таким образом, так он не посмотрел бы на то, что я пожилой человек и употребил бы в дело свои кулаки. Я обратился к капитану и просил сообщить мне имя оскорбившего меня господина, обещая по приезде в Киев искать судебной управы на оскорбителя. Капитан потребовал от нас обоих паспорта. Иудей, увидевши из паспорта мой чин и звание командированного должностного лица, вдруг смирился и начал просить извинения, но я сказал ему, что по приезде в Киев первым моим делом будет наказать судебным порядком наглое нахальство. Когда пароход

пропливал под железнодорожный мост, иудей пытался заводить со мной разговор насчет искусства, с которым построен мост, а я вместо ответа припомнил ему уже выраженное раз твердое намерение разделаться с ним судом. Наконец, когда мы причалили к Подолу, иудей стал предлагать мне свои услуги относительно найма извозчика и рекомендовать помещение в городе. Я снова припомнил ему его дерзость, сделал ему внушение и, не принявши от него никаких услуг, поехал в гостиницу»⁸. Зазначимо, що негативні враження від зустрічі з кількома євреями, що зухвало себе поводили, вилилися в описі подій в екстраполяцію негативізму з конкретних осіб на всю релігійно-етнічну спільноту, до якої вони належали.

Вперше системно звернутися до «єврейського питання» М. Костомарова змусив не стільки науковий інтерес, скільки службова необхідність. Відбуваючи адміністративне заслання під наглядом поліції у Саратові, 1853 р. історик опинився в ситуації, коли був змушений подати експертний висновок щодо історичних прецедентів так званої «Саратовської справи»⁹ за обвинуваченням кількох місцевих євреїв (зокрема, й вихрестів) у скоєнні убивств християнських хлопчиків для вживання їхньої крові з ритуальною метою. Про обставини залучення до цієї справи М. Костомаров залишив у своїй «Автобіографії» такі рядки: «С 1853 года начались для меня некоторые неприятности. В Саратове произошло замечательное событие: пропало один за другим двое мальчиков, оба найдены были мертвыми с видимыми признаками истязания: один в марте на льду, другой — в апреле на острове. Всеобщее подозрение падало на евреев, вследствие старинных слухов о пролитии евреями христианской детской крови. Присланный из Петербурга по этому делу чиновник Дурново потребовал от губернатора чиновника, знающего иностранные языки и кроме того знакомого с историей. Губернатор откомандировал к нему меня»¹⁰. Вибір губернатора у цій ситуації був зумовлений тим, що М. Костомаров у Саратові обіймав посаду перекладача при губернському правлінні, а ще раніше завідував секретним столом в канцелярії вищої посадової особи губернії, де переважно займався справами щодо розкольників¹¹.

В одного з заарештованих за підозрою у скоєнні злочину євреїв було вилучено книгу — «это были переплетенные вместе печатные и писанные отрывки неизвестно откуда на разных языках, заключающие в себе официальные документы о необвинении иудеев в возводимом на них подозрении в пролитии христианской крови. Тут были и папские буллы, и декреты разных королей, и постановления сенатов, и циркуляры министров»¹². Очевидно, мова йде про, можливо, доповнену й іншими матеріалами, книгу відомого єврейського просвітника І.Б. Левінзона «Ефес дамім» («Нема крові»), в якій спростовувався середньовічний міф про ритуальні вбивства¹³. Як член спеціально створеної експертної комісії М. Костомаров мав підготувати переклад вилученої книги, а також подати «ученую записку — опыт решения вопроса: есть ли какое-нибудь основание подозревать евреев в пролитии христианской детской крови»¹⁴. Залучивши до аналізу й інші матеріали, отримані ним в саратовського преосвященного Афанасія, М. Костомаров подав висновок, «что обвинение евреев

хотя и поддерживалось отчасти фанатизмом против них, но не лишено исторического основания»¹⁵. Записка, укладена М. Костомаровим, була несхвально сприйнята Саратовським губернатором Кожевниковим, який не хотів надавати цій справі широкого розголосу, побоюючись, на думку першого, за своє місце. Внаслідок вчиненого з боку губернатора на нього тиску та погроз погіршити умови відбування адміністративного заслання історик, за його власним зізнанням, «принужден был оставить еврейский вопрос»¹⁶.

Загалом, під час «Саратовської справи», що тривала з 1853 по 1860 р., М. Костомаров щиро вірив у її ритуальну фабулу. Ця ірраціональна переконаність історика, його глибока віра в існування практики ритуальних убивств в єврейській історії, вочевидь, була складовою засвоєного ним ще до заслання стереотипного народного погляду на євреїв. Зокрема, колега М. Костомарова по комісії щодо обставин «Саратовської справи» вихрест Алексеев пізніше відзначав у своїх спогадах, що історик був переконаний в ритуальному характері злочину вже від самого першого засідання комісії¹⁷.

Впродовж життя М. Костомарова його суспільно-політичні погляди зазнали відчутної трансформації від романтичного ідеалізму до ліберального демократизму й далі до консерватизму, лише його ірраціональна віра в практику використання євреями християнської крові з ритуальною метою супроводжувала історика, не зазнаючи змін, майже до самої його смерті. Останній публічний захист ритуальної версії з його боку припав на 1879 р. — час, коли між ним та професором Петербурзької духовної академії Д. Хвольсоном — колишнім вихрестом й так само як і М. Костомаров — у минулому членом експертної комісії у «Саратовській справі» на шпальтах «Нового времени» виникла гостра дискусія на тлі перебігу «Кутаїської ритуальної справи». Реагуючи на перевидання Д. Хвольсоном брошури¹⁸, в якій, зокрема, й на матеріалах «Саратовської справи» заперечувалися ритуальні вбивства, М. Костомаров публічно висловився на користь існування такої практики серед єврейського населення¹⁹. Більше того, в підкріплення своїх поглядів широко посилався як на авторитета на автора численних окультно-юдофобських видань І. Лютостанського — особу дуже сумнівної репутації, надаючи тим самим компльованим працям останнього певної академічної наукової санкції²⁰. У відповідь Д. Хвольсон звернув увагу М. Костомарова на небезпеку, яку несуть з собою ширення та популяризація серед публіки ритуального міфу²¹.

1858 р. М. Костомаров долучив свій голос до літературного протесту проти некоректних висловлювань петербурзької «Иллюстрации», що вона їх припустилася у дискусії з «єврейського питання» щодо двох дописувачів до органів російської преси — поступових євреїв І. Чацкіна та М. Горвіца. Оскільки це був час «гласності» на початку епохи «Великих реформ», серед освіченої публіки панували ліберальні настрої та очікування. В російській поступовій пресі тоді з'явилося декілька списків «Літературного протеста», підписаних значною кількістю провідних літераторів, митців і вчених²². Окремий лист на сторінках «Русского вестника» за своїми підписами опублікували й п'ятеро представників українофільського руху — П. Куліш, М. Костомаров, Т. Шевченко, М. Номис та

М. Вовчок²³. Хоча безпосереднім автором листа був П. Куліш, у нас немає сумнівів, що викладені ним погляди, зокрема — й на історію українсько-єврейських взаємин, цілком тоді поділяв і М. Костомаров. Відзначивши довгу й криваву історію переслідувань євреїв, що тільки сприяла закритій корпоративізації цього народу й ескалації взаємної ненависті між християнами та юдеями, згадані п'ятеро українофілів окреслили свою ліберальну програму загоєння старих ран: «... одно свободное просвещение да равенство гражданских прав способны очистить еврейскую национальность от всего, что в ней есть неприязненного к иноверцам»²⁴.

Особливе значення окремого «українського» протесту у справі «Ілюстрації» особи, що його підписали, вбачали у тому, що він відображав думку «о еврейском вопросе того народа, который больше великороссиян и поляков терпел от евреев и выразил свою ненависть к евреям, во времена оны, многими тысячами кровавых жертв. Этот народ не мог входить в причину зла, заключающуюся не в евреях, а в религиозно-гражданском устройстве Польши. Он мстил евреям с таким простодушным сознанием праведности кровопролитий, что даже воспел свои страшные подвиги в своих истинно поэтических песнях. И несмотря на то, современные литературные представители этого народа, дыша иным духом, сочувствуя иным стремлениям, прикладывают свои руки к протесту “Русского вестника” против статей “Иллюстрации”»²⁵.

Якщо виступ у справі публічного осуду «Ілюстрації» лише злегка торкнувся проблеми українсько-єврейських взаємин в історичній ретроспективі, то за кілька років вона перетворилася на центральний предмет тривалої (1861–1862 рр.) та продуктивної дискусії, що виникла між петербурзькою українофільською «Основою» та одеським маскільським (єврейським просвітницьким) «Сионом» у формі публічної друкованої полеміки, до якої приєдналися чи не всі помітні органи російської преси. Хоча ця полеміка й не призвела до порозуміння між сторонами, проте дозволила на роки вперед чітко окреслити позиції кожної, сформувавши, таким чином, дискурс українсько-єврейських взаємин. Оскільки сама полеміка є добре дослідженою в історіографії²⁶, дозволимо собі зупинитися лише на важливому внескові М. Костомарова у неї.

Дискусія, що розпочалась як термінологічна із друкованої відповіді П. Куліша «Недоразумение по поводу слова «жид»» на приватний лист поступового єврея В. Португалова, обуреного вживанням «Основою» цього народного терміну на означення євреїв, вже була в розпалі й цілком виявила позиції сторін щодо ширшого кола питань українсько-єврейських взаємин, коли до неї на початку 1862 р. долучився своєю концептуальною статтею «Иудеям» М. Костомаров²⁷. Запропонувавши як компромісний — термін «юдей» (вживання якого у своїй подальшій творчості сам історик послідовно не дотримувався), М. Костомаров зробив екскурс в історію українсько-єврейських взаємин. Причину історичного українсько-єврейського антагонізму він цілком раціонально шукав не в релігійних, а в соціальних взаєминах, що були склалися на українських землях Речі Посполитої в минулому: «... когда иудеи расселились в Польше и Малороссии, они заняли место среднего сословия, сделались вольными слугами-

агентами могутого панства: они прильнули к сильнейшей стороне, и было им очень хорошо, пока народ, восставши против панства, не подверг своему осуждению и помощников последнего. Иудеи, имея в виду только свои и своего племени выгоды, стали извлекать их из тех отношений, какие образовались между панством и хлопством. Таким образом, иудей стал *factotum* пана; пан доверил ему все свои доходы, свои шинки, мельницы, заводы или свои имения и своих подданных, даже иногда и веру последних, когда она, в глазах его фанатизма, перестала иметь святость»²⁸.

На завершення своєї полемічної статті М. Костомаров виклав своє бачення можливих шляхів розв'язання «єврейського питання» у Російській імперії та нормалізації українсько-єврейських взаємин: «Чего же нам желать? По нашему убеждению — отнюдь не истребления, не изгнания и не насильственного перерождения. Нам надобно желать, чтобы иудеи получили совершенно равные права, чтоб им действительно предоставлено было сколько возможно обширнейшее поле; но в таком случае нам нужно будет стараться возбудить в нашем народе сильнейшую конкуренцию против евреев, дабы не дать им возможности иметь в чем бы то ни было монополии в нашем краю. При полной обоюдной свободе, при сообщении нашему народу средств стать в полную конкуренцию, — если иудеи возьмут над нами верх, тогда мы уже не сможем жаловаться: значит, мы не способны бороться с ними; тогда как до сих пор, если б мы и были на это способны по своей природе, то стояли долгое время в невозможности употребить свои способности и силы»²⁹. Як бачимо, ліберальна за суттю програма М. Костомарова в своїй економічно-правовій частині передбачала одночасну емансипацію як єврейського, так і українського селянського населення та пошук гармонії у рівноправних, але все ж таки конкурентних взаєминах.

Що ж стосується сфери культурно-релігійної, то тут позиція М. Костомарова була виразно ліберально-демократичною: «От иудеев же мы ровно ничего не требуем: напрасно, поддельваясь к сторонникам этнографической нивелировки в государстве, иудеи предлагают свою народность в пользу общерусской; напрасно при этом дают знать, что они готовы переродиться в великороссиян, но не хотят быть малороссиянами: малороссияне этого от них и не требуют, и не желают. Мы сочувствуем всякому стремлению иудеев поддерживать и развивать свои вековые особенности; всякое нерасположение к иудеям по религиозному различию есть в наших глазах признак крайнего невежества и глупого фанатизма, противного духу христианского благочестия»³⁰.

Цікаво відзначити, що диктуючи свою «Автобіографію» півтора десятка років по завершенні полеміки між «Основою» та «Сионом», історик звів колишні гарячі дебати, значно вихолостивши їхню суть, чи не виключно до термінологічного питання — «жид», «єврей», «юдей», тоді як насправді це було лише другорядне питання-привід до дискусії з широкого спектру українсько-єврейських взаємин³¹. Попри здобуту ним університетську освіту і знання, набуті постійною самоосвітою, М. Костомаров мав доволі поверхові й плутані уявлення про етно-релігійну історію єврейського народу (цьому вузькому предметові в університетах навчали лише в контексті біблійної історії). Вважаючи

поняття «євреї» родовим, яке охоплює і прибічників равіністичного юдаїзму, і караїмів, він ототожнював поняття «жид» і «юдей», пов'язуючи їх чи не виключно з ашкеназькою гілкою послідовників равіністичного юдаїзму, в той час як були й інші гілки та й релігією давніх євреїв був так само юдаїзм, хоча й доравіністичний. При цьому караїмів з легкістю називав «євреями»³².

Погляди пізнього М. Костомарова на «єврейське питання» були викладені ним в завуальованій формі в історико-белетристичному оповіданні «Жидотрепание в начале XVIII в.»³³, закінченому в липні 1882 р. по гарячих слідах погромної хвилі, яка впродовж двох років котилася переважно українськими губерніями Російської імперії, справляючи неабиякий вплив на світогляд історика. Два з половиною десяти років потому вийшов друком фундаментальний критичний розбір цієї праці М. Костомарова за авторством В. Стокліцької-Терешкович, яка звернулася до архівного першоджерела, що свого часу лягло в основу представленого істориком сюжету³⁴. Дослідниця аргументовано довела, що аналізоване нею оповідання М. Костомарова — «тенденциозное произведение исторической беллетристики, написанное с большим даром художественной интуиции, но вместе с тем с полным отсутствием элементарной верности источнику»³⁵. Використавши в своєму оповіданні документальний сюжет архівної справи по обвинуваченню двох городнянських євреїв — шинкарів-швагрів Давида та Якова у скоєнні вбивства городнянського мешканця Миколи Сохна з ритуальною метою, що розглядалася Чернігівським полковим судом у 1702 р., М. Костомаров дозволив собі надто далеко відійти від першоджерела. Жертву вбивства — людину в літах — він довільно зробив молодим юнаком і полум'яним антисемітом з великою богословською ерудицією та знаннями давньоєврейської мови, до того ж — студентом Києво-Могилянської колегії³⁶. Майже за півстоліття до появи хасидизму — увів у сюжет хасидів та їхнього духовного лідера — цадика³⁷. Просто вигадав безліч сюжетних подій, обставин, мотивів і діалогів³⁸.

Перед початком викладу сюжету оповідання М. Костомаров, назвавши Південну Русь «до известной степени классическою страной жидотрепания», подав стислий огляд історії євреїв на українських землях та історії українсько-єврейських взаємин, в якому, поряд з раціональним аналізом, знайшлося місце й повторенню низки притаманних історичній ірраціональностей, зокрема — містифікації мотивів поведінки й діяльності євреїв в українському оточенні³⁹.

Надзвичайно цікавою для нас є кінцівка оповідання М. Костомарова. В ній історик змальовує жодними документами не підтверджену, просто вигадану апокаліптичну сцену всезагального єврейського погрому у Чернігівському полку, фактично переносючи так добре знайомі його сучасникам події (надаючи тим їм певної історичної легітимності) у часі на 180 років назад: «Не происходило нигде стачек и заговоров, а в селах черниговского полка поднялся народ, как один человек. Толпы бросались на жидовские дворы и оранды. Началось всеобщее жидотрепание. Несчастный Шмуль в Жуковцах поплатился жизнью со всем своим семейством. Его самого убили дубьем, как бешеную собаку, по выражению его убийц. Жену его и детей заперли в избе и зажгли избу со всех

сторон, подобно тому побили до смерті нескольких других жидов в их орандах: эта жестокая судьба постигла тех, которых народ, зная их ненависть к христианству, считал способными принимать участие в убийстве христианина и вытачивании из него крови. Где только была иудейская синагога — народ превращал ее в груды развалин, извлекал свитки торы и сожигал, предавая прежде всяческим поруганиям иудейскую святыню. В большей части оранд поступили, однако, с жидами милостивее: их ограбили до ниточки, забрали у них деньги и отдавали на церковь, истребляли их движимое имущество, выпустили из бочек их вино и черпали с земли кто успел зачерпнуть и напиток, порвали и пометали в огонь жидовские наряды, порубали в домах мебель и утварь, перебили посуду, в добавок самих поколотили и пустили чуть не нагишом на все четыре стороны»⁴⁰. Як свого часу справедливо відзначила В. Стокліцька-Терешкович — «громкое имя автора — талантливое и крупное историка — бросает на эту работу отблеск мнимой научности. Благодаря этому, «Жидотрепание» — в числе исторических монографий и исследований по отдельным вопросам — кладется в основу обобщающих трудов по истории евреев в России»⁴¹. І дійсно: з легкої руки М. Костомарова відомості про вигаданий ним грандіозний єврейський погром на початку XVIII ст. були за-своєні не лише представниками класичної, але й сучасної єврейської історіографії⁴².

Своє розчарування в ліберальних рецептах (прибичником яких він сам був чи не все своє життя) розв'язання «єврейського питання» у сучасній йому Російській імперії, а також, можливо, нові свої погляди щодо цього М. Костомаров вклав в завершальну фразу царя Петра I: «... мудро поступали наши прародители, что не допускали в подвластный им край этих жидов. От них только смута, понеже они нашу веру и наш народ ненавидят, а наш народ ненавидит род жидовский и его веру. Притом и в коммерции и в промыслах они нашим людям делали бы помеху. Вреда от них не мало, а полезности никакой нет! Лучше, когда их у нас нет; желательно, чтоб и вперед не было!»⁴³.

Але, що цікаво, використавши у своєму оповіданні реальну ритуальну сюжетну фабулу, підтверджену документально, М. Костомаров на схилі своїх літ, вочевидь, змінив своє ставлення до питання про вживання євреями християнської крові з ритуальною метою. Устами гетьмана І. Мазепи він чи не вперше у своєму житті публічно висловив сумніви в існуванні коли-небудь такої практики серед євреїв: «Темное дело было, темным и остается эта христианская кровь у жидов! А мне сдается, что чуть ли не правое было первое показание жида, что убили они студента за то, что ругал их жидовскую веру и, может быть, еще грозил. А потом как в Чернигове на суде его приперли, домогаясь, чтоб сознавался, что ради доставления христианской крови совершил убийство, он и стал им говорить, что тем угодно было. Если б жида были живы, я бы, может, вывел дело на чистую воду, а теперь — кто их разберет!»⁴⁴.

Отже, погляди М. Костомарова на «єврейське питання» являли собою доволі строкату й динамічну суміш ірраціонального та раціонального. Навряд чи почали вони формуватися ще в дитинстві історика, яке минуло поза межами

смуги єврейської осілості за фактичної відсутності єврейського населення та контактів із ним. Скоріше, початок їхнього формування можна віднести до студентських років як наслідок захоплення українською минувиною та народною поезією.

Вплив останньої був значно поглиблений прямим «зіткненням» М. Костомарова з «єврейським світом» та повсякденням українсько-єврейських взаємин у 1844–1845 рр. під час перебування історика у Рівному на посаді викладача гімназії. Саме в цей час світогляд М. Костомарова активно засвоює народні стереотипи сприйняття євреїв, що мали надзвичайно сильний вплив на вироблення власної позиції історика, котрий й сам перейнявся почасти ірраціональним негативізмом (пізніше підсиленним негативними враженнями від спілкування з кількома євреями, що трапилися на його життєвому шляху), з «єврейського питання». Вірогідно, саме в цей час М. Костомаров засвоює й стереотипний погляд щодо можливого використання євреями у ритуальній практиці християнської крові. Цей стереотип, що виявив себе зі всією яскравістю у формі глибокої внутрішньої переконаності у 1853–1854 рр., коли історик, відбуваючи адміністративне заслання, був залучений в ролі експерта до «Саратовської ритуальної справи», супроводжував М. Костомарова фактично все його подальше свідоме життя. Зокрема, достатньо рельєфно виявив себе 1879 р. під час полеміки з професором Д. Хвольсоном на сторінках «Нового времени».

Також варто зазначити, що М. Костомаров мав доволі поверхові й суперечливі уявлення про релігійну та етнічну історію єврейської спільноти, що яскраво засвідчують описи його подорожей до Криму на сторінках його «Автобіографії», а також термінологічні експерименти історика (зокрема, уявлення про ієрархію понять «юдей», «єврей», «жид»), яких він і сам не дотримувався послідовно.

Погляди М. Костомарова на історію українсько-єврейських взаємин, попри значний вплив засвоєних народних стереотипів, все ж переважно були детерміновані не позбавленими раціоналізму, хоча, можливо, й дещо вульгаризованими уявленнями історика про соціальну роль євреїв у господарському механізмі Речі Посполитої. Саме в соціальній ролі єврейського населення, а не в релігійному чиннику вбачав історик головну причину міжетнічних українсько-єврейських катаклізмів у минулому.

Що ж до бачення М. Костомаровим сьогодення та перспектив розв'язання «єврейського питання» у Російській імперії, то не помилилось, якщо зазначимо, що його погляди у цьому сенсі зазнали еволюції у напрямку від ідей ліберально-демократичних, сповнених оптимізму і сподівань — на початку епохи «Великих реформ» (зокрема, під час полеміки між «Основою» та «Сионом»), до консервативних, просякнутих песимізмом — наприкінці його життя. Якщо в першому випадку, попри гостроту полеміки, в якій він брав активну участь, М. Костомаров залишався відданим прибічником поступової емансипації єврейського населення (цілком в дусі часу і пануючих серед поступової публіки настроїв) й ратував за культурне зближення останнього з оточуючим населенням українським при збереженні своєї релігійної ідентичності, то в другому, зокрема

пишучи 1882 р. своє суперечливе «Жидотрепаніє в началі XVIII в.», історик фактично надав легітимацію погромній хвилі 1881–1882 рр. і розписався у тому, що не бачить більше шляхів прийнятних для всіх сторін (в першу чергу української та єврейської) розв'язання «єврейського питання» у Російській імперії. Щоправда, це ж саме «Жидотрепаніє...», здається, засвідчило й відхід М. Костомарова від давно обстоюваного ним стереотипного середньовічного погляду щодо використання євреями християнської крові з ритуальною метою, принаймні виявило сумніви історика щодо наявності такої практики у євреїв.

З огляду на вище викладене, зокрема, на динамічний характер поглядів М. Костомарова на євреїв та «єврейське питання», вважаємо некоректним і таким, що надто спрощує складні процеси, зарахування історика (як це подекуди робиться) до лав антисемітів як і визнання його світогляду — антисемітським. Справедливіше, на нашу думку, говорити про певні ірраціональні та раціональні за своїм корінням антисемітські тенденції (до того ж — не стали) світогляду М. Костомарова, що могли набувати більшої або меншої ваги, проте ніколи (за винятком хіба що останніх років його життя і то — з певними застереженнями) не відігравали детермінуючої, визначальної ролі.

М. Костомаров був дитям XIX ст. (на першу половину припало його становлення, на другу — зрілість), і метаморфози еволюції його поглядів щодо «єврейського питання» значною мірою були типовими для багатьох інтелектуалів — сучасників історика, яким випала доля народитися ще у повільній, патріархальній країні, а померти у динамічній, яка стрімко модернізувалася.

¹ Див.: Автобіографія Николая Ивановича Костомарова / С предисловием В.И. Семевского и примечаниями Н.А. Белозерской // Русская мысль. — 1885. — Кн. 6. — С. 25–26; Костомаров Н.И. Автобіографія // Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобіографія. — К., 1989. — С. 494–495.

² Див.: Klier J.D. Imperial Russia's Jewish Question, 1855–1881. — Cambridge, 1995. — Ch. 2: The Illiustratsiia Affair of 1858. — P. 51–65; Serbyn R. Ukrainian writers on the Jewish Question: In the wake of the Illiustratsiia Affair of 1858 // Nationalities Papers. — 1981. — № 1. — P. 101–103.

³ Див.: Костомаров Н. Иудеям // Основа. — 1862. — № 1. — С. 38–58; Андрійчук М.Т. Євреї та єврейство на сторінках українських періодичних видань Російської імперії 60-х рр. XIX ст. (На матеріалах часописів «Основа» та «Черниговский листок») // Східний світ. — 2003. — С. 5–15; Serbyn R. The Sion-Osнова Controversy of 1861–1862 // Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective / Ed. By Howard Aster and Peter J. Potichnyj. Second edition. — Edmonton, 1990. — P. 85–110; Klier J.D. Op. cit. — Ch. 5: Sion and the problem of nationality. — P. 102–122.

⁴ Див.: Костомаров Н. Жидотрепаніє в началі XVIII века // Киевская старина. — 1883. — Т. 5. — Январь. — С. 1–26; Март. — С. 477–492; Стоклицкая-Терешкович В. Первый ритуальный процесс в России (1702): На основании архивных данных // Еврейская старина. — 1918. — Т. 10. — С. 7–26.

⁵ Див.: *Костомаров Н.И.* Автобиография. — С. 464, 465, 471; Автобиография Николая Ивановича Костомарова // *Русская мысль*. — 1885. — Кн. 5. — С. 208–209.

⁶ Автобиография Николая Ивановича Костомарова // *Русская мысль*. — 1885. — Кн. 5. — С. 209.

⁷ Там само. — С. 208; *Костомаров Н.И.* Автобиография. — С. 471.

⁸ *Костомаров Н.И.* Автобиография. — С. 634–635. Чи вплив в життя свої погрози щодо судового переслідування М. Костомаров — він не повідомляє, проте гадаємо, що зійшовши на берег, історик вже не повертався до цього інциденту, окрім як у спогадах.

⁹ Про обставини «Саратовської справи» див.: Саратов // *Краткая еврейская энциклопедия*. — Т. 7. — М., 1996 [репринтн. изд.]. — Ст. 677–679.

¹⁰ *Костомаров Н.И.* Автобиография. — С. 494. Можливо, М. Костомаров тут помилився, оскільки відомо, що спеціальну комісію очолював не Дурново, а чиновник з особливих доручень при міністрі внутрішніх справ Гірс, про що в іншому варіанті «Автобиографии» зазначав й сам історик. Див.: Автобиография Николая Ивановича Костомарова // *Русская мысль*. — 1885. — Кн. 6. — С. 26; Саратов // *Краткая еврейская энциклопедия*. — Т. 7. — М., 1996. — Ст. 678–679.

¹¹ *Костомаров Н.И.* Автобиография. — С. 490.

¹² Там же. — С. 494.

¹³ Див.: Саратов // *Краткая еврейская энциклопедия*. — Т. 7. — М., 1996. — Ст. 678.

¹⁴ *Костомаров Н.И.* Автобиография. — С. 494.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же. — С. 495.

¹⁷ Употребляют ли евреи христианскую кровь с религиозной целью? — Нижний Новгород, 1887. — С. 12. Подаємо за: *Klier J.D.* Op. cit. — P. 497.

¹⁸ *Хвольсон Д.А.* Употребляют ли евреи христианскую кровь? — СПб., 1879.

¹⁹ Див.: *Новое время*. — 1879. — № 1172. — 5 июня. Подаємо за: *Klier J.D.* Op. cit. — P. 112–113, 468.

²⁰ Подаємо за: *Klier J.D.* Op. cit. — P. 432.

²¹ Див.: *Новое время*. — 1879. — № 1192. — 25 июня. Подаємо за: *Klier J.D.* Op. cit. — P. 432.

²² Див.: *Klier J.D.* Op. cit. — Ch. 2: The Illiustratsiia Affair of 1858. — P. 59–61.

²³ Див.: *Русский вестник*. 1858. — Т. 18 (Ноябрь). — Кн. 2. — С. 245–247; *Serbyn R.* Ukrainian writers on the Jewish Question: In the wake of the Illiustratsiia Affair of 1858 // *Nationalities Papers*. — 1981. — № 1. — P. 101–103.

²⁴ Цитуємо за: *Кулиш П.* Недоразумение по поводу слова «жид» // *Кулиш П., Костомаров М., Франко І.* Жидотрепаніє... — К., 2005. — С. 62–63, 66.

²⁵ Цитуємо за: Там само. — С. 67–68.

²⁶ Див.: *Serbyn R.* The Sion-Osнова Controversy of 1861–1862 // *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective*. — Edmonton, 1990. — P. 85–110; *Klier J.D.* Op. cit. — Ch. 5: Sion and the problem of nationality. — P. 102–122.

²⁷ Див.: *Костомаров Н.* Иудеям. — С. 38–58.

- ²⁸ Цитуємо за: *Костомаров Н.* Иудеям // *Куліш П., Костомаров М., Франко І.* Жидотрепаніє... — К., 2005. — С. 112–113.
- ²⁹ Цитуємо за: Там само. — С. 141–142.
- ³⁰ Цитуємо за: Там само. — С. 142–143.
- ³¹ *Костомаров Н.И.* Автобиография. — С. 593.
- ³² Міркування М.Костомарова з приводу ієрархії названих понять, а також суперечливу практику їх застосування див.: Там само. — С. 593, 617–619.
- ³³ Див.: *Костомаров Н.* Жидотрепаніє в началі XVIII століття // *Киевская старина.* — 1883. — Т. 5. — Январт. — С. 1–26; Март. — С. 477–492.
- ³⁴ Див.: *Стоклицкая-Терешкович В.* Указ. соч. — С. 7–26.
- ³⁵ Там же. — С. 26.
- ³⁶ Див.: *Костомаров Н.* Жидотрепаніє... — Январт. — С. 6–7; *Стоклицкая-Терешкович В.* Указ. соч. — С. 23.
- ³⁷ Див.: *Костомаров Н.* Жидотрепаніє... — С. 6, 9.
- ³⁸ Див.: *Стоклицкая-Терешкович В.* Указ. соч. — С. 22–25.
- ³⁹ Див.: *Костомаров Н.* Жидотрепаніє... — С. 1–5.
- ⁴⁰ Там же. — Март. — С. 491.
- ⁴¹ *Стоклицкая-Терешкович В.* Указ. соч. — С. 26.
- ⁴² Див. напр.: *Гессен Ю.* История еврейского народа в России. — Т. 1. — Петроград, 1916. — С. 67–68; *Россия // Краткая еврейская энциклопедия.* — Т. 7. — М., 1996 [репринтн. изд.]. — Ст. 293.
- ⁴³ *Костомаров Н.* Жидотрепаніє... Март. — С. 492.
- ⁴⁴ Там же.